

etti. Uzun süre sükûnetini koruyup Tahran'daki evinde küçük bir ders halkasına fıkıh okutmasının ardından Rızâ Han'ın İran için zararlı gördüğü politikalarını kınamak ve Anglo-İran Petrol Şirketi ile 1933'te yapılan anlaşmayı protesto etmek üzere sessizliğini bozdu.

Kâşânî 1941'de İran'ın İngiliz, Amerikan ve Rus güçlerince işgal edilip Rızâ Han'ın devrilmesiyle birlikte siyasi arenaya tekrar girdi. İran'daki Alman ajanları ve Ortadoğu'daki İngiliz çıkarlarının düşmanlarıyla iş birliği yapma suçlamasıyla tutuklandı (1943). Suçlu bulunarak önce Erâk'ta, ardından Reşt'te (bir rivayete göre Kirmanşah) savaş sonuna kadar aile fertleriyle görüştürülmeksizin ev hapsinde tutuldu.

Savaştan sonra Kâşânî'nin İran devlet adamlarıyla çatışması gecikmedi. Ocak 1945'te basın özgürlüğünü kısıtlayıcı bir kanun tasarısına muhalefetiyle Başbakan İbrâhim Hakîmî'nin istifasına yol açtı. Ardından onun yerine geçen İngiliz dostu Ahmed Kivâmüssaltana ile de bir senato kurulması hususunda anlaşamayınca tutuklanarak (1946) Kazvin yakınlarındaki Behcetâbâd köyünde birkaç ay ev hapsinde tutuldu. Bu sırada meclise seçildi ve bir grup vekil onun önderliğinde Mücâhidîn-i İslâm adlı bir parti kurdu.

Kâşânî meclis dışında, Nevvâb-ı Safevî tarafından kurulan Fidâiyyân-ı İslâm hareketiyle de yakın temas içinde oldu. İlişkilerinin yakınlığı ve İngiliz sömürgeciliği karşıtı tutumları sebebiyle bazan Fidâiyyân-ı İslâm'ın gerçek lideri olarak görüldü. Ancak onun parlamenter politik eylemi tercih etmesine karşılık Fidâiyyân-ı İslâm'ın doğrudan parlamento dışı hareketi benimsemesi aralarının açılmasına yol açtı.

Muhammed Rızâ Şah Pehlevî'ye karşı bir suikast girişiminde (4 Şubat 1949) Fidâiyyân-ı İslâm suçlanarak faaliyeti yasaklandı. Bu örgütle bağlantısı olduğu ileri sürülen Kâşânî de tutuklanarak sürgüne gönderildi. Bunun asıl sebebi muhtemelen, Anglo-İran Petrol Şirketi'nin tekelinde olan petrol endüstrisinin millileştirilmesi yönünde kıskırtıcılık yapmasıydı. Beyrut'taki sürgün hayatı sırasında kısmen Fidâiyyân-ı İslâm'ın desteğiyle meclise yeniden seçildi ve 10 Haziran 1950 tarihinde Tahran'a döndü.

Petrol endüstrisinin millileştirilmesine muhalefeti ve İngilizler'e yakınlığıyla tanınan Başbakan Ali Rezmârâ, Fidâiyyân-ı

İslâm'a mensup Halîl Tahmasbî tarafından öldürülünce (7 Mart 1951) Kâşânî onun savunmasını üstlendi ve nüfuzunu kullanıp beraat etmesini sağladı. Ancak bu olaydaki başarılarından güç alarak müstakbel iktidardan kendilerine pay almak için çalışmasını isteyen Fidâiyyân-ı İslâm'la yakın ilişkileri sona erdi. Onun asıl hedefi, petrol endüstrisinin millileştirilmesini sağlayabileceğini düşündüğü Muhammed Musaddık başkanlığında geniş tabanlı bir koalisyon oluşturmaktı. Sonuçta Musaddık Fidâiyyân-ı İslâm'a karşı harekete geçince (Haziran 1951) Kâşânî'nin tepkisini çekmedi.

Petrol endüstrisinin millileştirilmesiyel ilgili yasa Rezmârâ'nın öldürülüşünün ertesi günü meclisten geçti ve Musaddık büyük oranda Kâşânî'nin desteği sayesinde başbakanlığa getirildi. Artık yeni iktidarı güçlendirmeye çalışan Kâşânî İran halkını dinî bir vecibe olarak devlet tahvillerini almaya yöneltti ve İngilizler'i millileştirmeyi silâh gücüyle ilgaya kalkışmaları durumunda topyekün savaşla tehdit etti. Sarayla aralarındaki gittikçe büyüyen bir anlaşmazlık yüzünden istifa eden (17 Temmuz 1952) Musaddık'ın yerine Kivâmüssaltana geçti. Bunun üzerine Kâşânî'nin, İngiliz ajanlığı ile itham ettiği yeni başbakana karşı Tahran'da düzenlediği geniş çaplı gösteriler sonuç verdi ve Kivâmüssaltana istifa ederek Musaddık başbakanlığa geri döndü. Ancak Musaddık, Kâşânî'ye yalnız meclis başkanlığı vererek kabine tayinlerinde görüşlerine başvurmayınca araları açılmaya başladı. Daha sonraki günlerde Musaddık'ın politikasından duyduğu rahatsızlık ilişkilerinin daha da gerginleşmesine yol açtı. Musaddık'ın 19 Ağustos 1953'te askerî darbeyle devrilmesinden sonra da Kâşânî, önce İngiltere ile diplomatik ilişkilerin yeniden başlatılmasını, ardından meclis seçimlerine hile karıştırılmasını ve daha sonra petrol endüstrisinin işletilmesi için uluslararası bir konsorsiyumla yapılan anlaşmayı protesto etti. Hükümet susturmak istediği Kâşânî'yi dört buçuk yıl önceki Rezmârâ suikastına karışma suçlamasıyla tutuklattı (Ekim 1955). Âyetullah Burüçirdî'nin aracılığıyla serbest bırakılmasının ardından (Ocak 1956) Kâşânî siyasi hareketten büyük ölçüde uzaklaştı.

XX. yüzyıl İran tarihinin önemli şahsiyetlerinden sayılan Kâşânî, muhtemelen hükümet ajanlarının oğlu Seyyid Mustafa'nın kaçırılıp öldürülmesinin (1958) ardından geçirdiği derin buhrandan çıkma-

mayıp 14 Mart 1962 tarihinde vefat etti ve Tahran'ın güneyindeki Şah Abdülazîm Mezarlığı'nda oğlunun yanına defnedildi.

BİBLİYOGRAFYA :

Âyetullah Kâşânî, *Mecmû'âi ez Mektûbât* (nşr. Muhammed Dihnevî), Tahran 1361-63 hş., I-V; Muhammed Râzî, *Gencine-i Dânişmendân*, Tahran 1352 hş., I, 265-272; a.mlf., *Âşârü'l-ğucce*, Tahran 1374 hş., I, 126-129; Mohammad Faghfoory, *The Role of the Ulama in Twentieth Century Iran with Particular Reference to Ayatullah Haj Sayyid Abul-Qasim Kashani* (doktora tezi, 1978), University of Wisconsin; *Nigârîşi Kûtâh be Nehdât-i Millî-yi İrân: Revâbi ve Reşahâ-yi İhtilâf-i Musaddık ve Kâşânî*, Tahran 1358 hş.; Mahmûd Kâşânî, *Kıyâm-ı Millet-i Müselmân-ı İrân der 30 Tir 1331*, Tahran 1359 hş.; Y. Richard, "Ayatollah Kashani: Precursor of the Islamic Republic?", *Religion and Politics in Iran* (ed. N. R. Keddie), New Haven 1983, s. 101-124; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *Tabakâtü a'lâmî's-Şî'a*, Meşhed 1404, I, 75; Muhammed Hırzûddin, *Ma'ârifü'r-ricâl* (nşr. M. Hüseyin Hırzûddin), Kum 1405, III, 16-17; Ali Devvânî, *Nehdât-i Rûhâniyyün-i İrân*, Tahran, ts., II, 227-325; "Dâyî'â-yi Rûhânî", *Nâme-yi Âsî-tân-i Kuds*, sy. 11, Meşhed 1341/1963, s. 83-84.

HAMİD ALGAR

KÂŞÂNÎ, Molla Muhsin

(bk. FEYZ-i KÂŞÂNÎ).

KÂŞGAR

Doğu Türkistan'da tarihi bir şehir.

Tarım havzasının en önemli şehri olan Kâşgar (Çince Kaşi; İslâm kaynaklarında Kâşgar, Kâcgar, Kâşhar), Tarım ırmağının kollarından Kâşgar suyu kıyısında kurulmuştur. Şehrin tarihi Han hânedanına (m.ö. 206 - m.s. 220) kadar götürülebilir. O tarihten Tang hânedanına kadar (618-907) Çin kaynaklarında Şule adıyla zikredilen Kâşgar, Çinliler'in oturduğu Hançeng (Şule) ve müslümanların oturduğu Huiçeng (Şufu) denilen iki semttan meydana geliyordu.

Taberî'nin naklettiğine göre Kuteybe b. Müslim 96'da (715) Fergana bölgesine kadar ilerlemiş ve Kâşgar'ı 629'dan beri ellerinde tutan Çinliler'den almıştı (*Tarih*, VI, 496). Daha önce buranın sahibi olan Karluklar 750'de şehri tekrar ele geçirdiler ve bölgede Türk idaresini yeniden kurdular. Ardından şehre Uygurlar hâkim oldu; 920 civarında Tagan Tegin adlı bir Türk dihanının idaresindeydi. Kâşgar'da hüküm süren ilk müslüman Türk hükümdarı Karahanlılar'dan Abdülkerim Satuk Buğra Han'dır (ö. 344/955). V. (XI.)

KÂŞGAR

Iydgâh
Camii –
Kâşgar

yüzyılın başında Karahanlı İlig Han Nasr'ın kardeşi Togan Han Kâşgar hâkimi idi. 405'te (1014) burada basılan bir sikkede ise Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh ile Karahanlı Hükümdarı Yûsuf Kadir Han'ın adları bulunmaktadır. Kâşgar, Karahanlılar zamanında hem siyasî hem kültürel bakımdan Tarım havzasının en önemli şehriydi. Yûsuf Has Hâcib ünlü eseri *Kutadgu Biliğ'i* burada yazmıştır. Bölgenin ilmi zihniyetini gösteren ve Türk dili, edebiyatı ve düşüncesinin gelişme devrine işaret eden *Divânü lugâti't-Türk*'ün müellifi Mahmud da Kâşgarlı idi. V. (XI.) yüzyılda Ebû'l-Fütûh Abdülgafûr b. Hüseyin el-Almaî bir Kâşgar tarihi yazmış, Cemâl-i Karşî de VIII. (XIV.) yüzyılın başında *Mülhâkâtü's-Şurâh* adlı eserini Kâşgar'da kaleme almıştır.

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, Semerkant ve Özkent'i ele geçirdiğinde Kâşgar hanı huzuruna gelip itaat arzetti ve onun adına hutbe okutup para bastırıldı; bu tâbiyet Sencer zamanında da sürdü. Karahıtaylar, 1128'deki ilk saldırılarında Kâşgar'ı alamadılarsa da iki yıl sonra Balasagun ve Hoten ile birlikte burayı da zaptettiler. Bu istilâ üzerine duran kervan ticareti, Karahıtaylar'la Hârizmşahlar arasında sağlanan mütarekeden sonra tekrar başladı. Sa'dî-i Şîrâzî 1209'da bir kervanla Kâşgar'a geldi. Nayman Prensi Güçlüg (Küçlük) Han'ın bölgedeki Karahıtay hâkimiyetine son vermesinin ve gürhanı esir alıp Karahıtaylar'ın başına geçmesinin ardından müslümanlar şiddetli bir baskı ve zulme mâruz kaldı, ibadetleri engellendi. Cengiz Han'ın Cebe Noyan kumandasında gönderdiği kuvvetlerin şehri ele geçirmesiyle (1218) birlikte ibadetler serbest bırakıldı. Bu sebeple Kâşgar müslümanları Moğollar'ın gelişini Allah'ın bir lutfu olarak karşılamışlardır. Cengiz

Han, Moğol töresince ülkesini oğulları arasında taksim edince Kâşgar Çağatay Han'ın payına düştü (1227). Ancak daha sonra idaresi Buhara Emîri Mahmud Yalvaç ve onun ardından oğlu Mesud Yalvaç'a bırakıldı; şehirdeki Mesûdiye Medresesi onun tarafından yaptırılmıştır.

XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kâşgar ve çevresine Moğol asıllı Duğlatlar hâkim oldular. Timur Hârizm'e sefer düzenlerken onların üzerine de ordu sevk ediyordu. 1399'da gönderdiği torunu Mirza İskender, Yarkent ve Aksu ile birlikte Kâşgar'ı da zaptetti. Hoten, Endican ve Kâşgar'ı Şâhrûh'un oğlu İbrâhim Sultan'a veren Timur, Ankara Savaşı'ndan sonra Anadolu'dan getirdiği 30.000 çadır Kara Tatar'ın bir kısmını Kâşgar taraflarına yerleştirdi. 1416'da Timur'un torunu Uluğ Bey, Ömer Şeyh'in oğlu Emîrek Ahmed'in idaresindeki Kâşgar'a da hâkim oldu. Aynı yıl Duğlatlar Tarım havzasından tamamen uzaklaştırıldıysa da ardından geri döndüler ve Kâşgar'ı tekrar ele geçirecek burada 1499 veya 1514 yılına kadar hüküm sürdüler. 1606'da Çağatay hâne-

danına mensup Emîr İsmâil Kâşgar'a hâkim oldu. Onun zamanında halk üzerinde büyük nüfuzu bulunan Afak (Appak, Abak) Hoca, Kalmuklar'ın yardımıyla 1678'de şehrin emîri oldu. Böylece başlayan Hocalar dönemi XIX. yüzyıla kadar devam etti. 1759'da Çin Tarım havzasının tamamını işgal etti ve merkezi Yarkent olan mahallî bir yönetim kurdu. Fakat XIX. yüzyılda bölgede idarî bozukluk ve sömürünün artması ve savaşlarla büyük çaptaki isyanların merkezi yönetimi zayıflatması sebebiyle müslümanlar sık sık ayaklandılar. 1759'da sürgüne gönderilen Hocalar'la dinî ve siyasî liderler Çin yönetimine karşı gösterilen direnişte önemli rol oynadılar. Ayaklanmalar, Orta Asya'da bir İslâm devleti kurmak isteyen Yâkub Han'la zirveye ulaştı. Yâkub Han 1870'te Hindistan'daki İngiliz idaresiyle anlaşta ve onların ülkenin tabii zenginliklerinin kendileri tarafından işletilmesi şartını kabul ederek bir Kâşgar devleti kurulması ve bu devletin Osmanlılar'a tâbi olması konusunda mutabakata vardı. Aynı yıl İstanbul'a gelen Kâşgar elçisi büyük bir ilgiyle karşılandı ve Yâkub Han'a birinci rütbeden nişân-ı Osmânî ile kılıç ve alem gönderildi. 1872'den itibaren Yâkub Han'ın hâkim olduğu Kâşgar'da ve diğer yerlerde hutbeler Padişah Abdülaziz adına okundu; 1875'ten itibaren de Kâşgar emirliğinin babadan oğula geçmesi kabul edildi. Fakat bu girişimler, 1877'de Yâkub Han'ın ölümü üzerine Çinliler'in Kâşgar'ı istilâ etmesiyle yarım kaldı. 1884'te Çin yönetimi bölgede Doğu Türkistan (Sinkiang) vilâyetini kurdu; ancak vilâyet üzerindeki kontrolü tam değildi. 1930'da Sovyetler Birliği bölgeyi himayesi altına aldığı açıklandı. 1933'te Uygurlar, Kâşgar'da İngiltere'nin desteğiyle Sovyet karşıtı bir Doğu Türkistan cumhuriyeti

Afak Hoca
Camii
ve Türbesi –
Kâşgar

Kâşgar'da
Afak Hoca
Türbesi'ndeki
sandukalar

kurma teşebbüsünde bulundularsa da başarılı olamadılar. 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Tarım havzası önemli bir siyasî, ekonomik ve sosyal değişim yaşadı. 1955'te Doğu Türkistan, muhtariyet isteyen Uygurlar'ı yatıştırmak amacıyla Sinkiang Uygur Otonom Bölgesi adı altında yeniden organize edildi. İdarî olarak Kâşgar bir il merkezi ve on bir ilçeden oluşan bir vilâyettir.

Kâşgar İlkçağ'dan beri Tarım havzasının ekonomik merkezidir. Eski dönemlerde el sanatlarında, özellikle kilim, tekstil ve seramik dallarında meşhurdur. 1950'lerden bu yana pamuk endüstrisi başta olmak üzere kurulan çeşitli modern endüstriler şehrin ekonomik önemini arttırmıştır. Diğer taraftan iki ipek yolunun buluştuğu yerdeki konumu ve Çin'le Orta Asya arasındaki transit taşımacılıktaki rolü, eski çağlardan beri Kâşgar'ın bir ticaret merkezi olarak önem kazanmasını sağlamıştır. 1949 ile 1980'li yıllar arasında da 30.000'den 160.000'e yükselen ve çoğunluğu Uygurlar'dan oluşan şehrin nüfusu 1991'de 330.397 idi. İslâm hâkim dindir; fakat 1960'lardaki kültür devriminden ancak 100 cami ve mescid kurtulabilmiştir. Bunlar arasında, Çin'in en büyük camisi olan ve özellikle şehre İslâmî bir hava veren İydgâh Meydanı'ndaki aynı adı taşıyan, XVII. yüzyılda inşa edilmiş cami yanında Afak Hoca Camii ve Türbesi, Döng Mescid, Kâşgarlı Mahmud Türbesi ve Yûsuf Has Hâcib Türbesi gibi mimari yapılar bulunur.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), VI, 496-500; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 25, 34, 96, 225, 234, 255, 260, 280-281, 349; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim*, s. 64; Gerdîzî, *Zeynü'l-aḥbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Tahrân 1347 hş., s. 187, 264, 270; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 310-311, 324-326;

Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Cüdfî), IV, 488; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebelere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, Ankara 1992, bk. İndeks; D. C. Boulger, *The Life of Yakoop Beg*, London 1878; Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan: Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, İstanbul 1952; W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, London 1977, bk. İndeks; a.mlf. – [B. Spuler], "Dughlat", *El²* (İng.), II, 622; a.mlf.ler, "Kashghar", *El²* (İng.), IV, 698-699; D. R. McMillen, *Chinese Communist Power and Policy in Xinjiang: 1949-1977*, Boulder 1979; A. Zeki Velidî Toğan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, tür.yer.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1984, bk. İndeks; G. Jarring, *Return to Kashgar*, Durham 1986; A. G. Maliavkin, *Tanskie khroniki o gosudarstvakh Tsentral'noi Azii*, Novosibirsk 1989; *The Cambridge History of Early Inner Asia* (ed. D. Sinor), Cambridge 1990; O. V. Zotov, *Kitai i Vostochnyi Turkestan v XV-XVIII vv.*, Moskova 1991; İktil Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Ankara 1992; *Vostochniy Turkestan v drevnosti: rannem srednevekovye* (ed. B. A. Litvinski), Moskova 1992; İlyar Şemseddin, *Doğu Türkistan'da Demografik Yapı ve Tarım*, İzmir 1997, s. 32, 61; Muhammed Âtîf, *Kaşgar Tarihi Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi* (haz. İsmail Aka v.dğr.), Kırıkkale 1998; R. Rahmeti Arat, "Kâşgar", *İA*, VI, 405-412; D. Perkins, *Encyclopedia of China*, London 1999, s. 254-255.

KEITH HITCHINS

KÂŞGARİ

(الكاشغرى)

Ebû Abdillâh Sedîdüddin Muhammed b. Muhammed b. Âli el-Kâşgarî
(ö. 705/1305)

Namaza dair
Münyetü'l-muşallî adlı
muhtasar eseriyle tanınan
Hanefî âlimi
(bk. MÜNYETÜ'L-MUSALLÎ).

KÂŞGARLI MAHMUD

XI. yüzyılda yaşamış,
Türk dilinin ilk sözlüğü
Divânü lügati't-Türk'ün müellifi
ve en eski Türk dili araştırmacısı.

Hayatı ve şahsiyeti hakkındaki bilgiler yakın zamanlara kadar sadece eserindeki birkaç kayıttan ibaret kalan, hal tercümesi hususunda kendisi de çok ketum davranan Kâşgarlı'nın bazı ifadelerindeki ipuçlarından hareketle ve tarihî kaynakların da yardımıyla sınırlı bir biyografisi elde edilmektedir. Ortada mevcut işe yarar kayıtlar dışında kendisine dair söylemler ise çok defa tutarsız, birbiriyle çelişir birtakım tahmini görüş ve yorumlarla, yakın zamanlarda bunlara ilâve edilmiş ve çoğunda onu kendi çevrelerine mal etme gayreti sezilen mahallî rivayetlerden ibarettir.

Doğum tarihini tesbite yarayacak bir kayda rastlanmayan âlimin künyesi onu Kâşgarlı gösteriyorsa da esasında doğum yerinin Barsgan olduğu anlaşılmaktadır. Bu yerin emiri bulunan babasını da buralı bildiren ifadesi yanında (*Divânü lügati't-Türk*, vr. 313^a) eserinde kendisinin Barsgan'a olan sıkı bağlılığını hissettiren birtakım başka kayıtlar da göze çarpar. Kitabının Abbâsî halifesine sunuş kısmında kendisini Türk kavminin soyca en köklü kişisi, Türk ilinin coğrafyasında geniş bir alana yayılmış Türk toplulukları arasında yıllarca dolaşmış bunların her birinin ağızlarını yakından inceleyip öğrenmiş, Türk dili üzerinde en üst seviyede bilgi sahibi olmuş bir kimse diye takdim eder. Devri için mühim bir meziyet sayıldığından mükemmel surette silâh kullanmayı da bildiğini ilâve ederek yüksek sınıftan bir kimseye yaraşır savaççılık terbiyesini almış olduğunu belirtmek ister (*a.g.e.*, vr. 2^b). Öte yandan bir münasebet düşürerek ailesinin ülkede "emîrlere" diye tanındığını söylemekte ve Sâmânoğulları hâkimiyetindeki yerlerin fâtihî sıfatıyla andığı ced-dinin ismini de vermektedir (*a.g.e.*, vr. 35^a). Eserinin elde mevcut tek nüshasında okunuşu çözülemeyen bir şekilde girdiğinden Beherkin, Bahir Tekin, Hamir Tekin gibi birtakım yakıştırmalara yol açan, kimi ifade ettiği anlaşılamayan bu ad Nasr Tigin olarak düzeltilmiş kastedilen kimsenin Mâverâünnehir ve Buhara fâtihî Nasr İlig Han (Arslan İlig Nasr b. Ali) olduğu ortaya çıkmaktadır (Juze, II, 27 vd.; Belyaev, s. 31; krş. *Compendium of the Turkic Dialects*, I, 139).